

ความเหมือนในความต่าง: หัตถกรรม วัสดุ และนวัตกรรมผลิตภัณฑ์

เรวัต สุชลิกาญจน์^{1,*}

Similarity in the difference: Handicraft, Materials and Innovation

Rewat Suksikan^{1,*}

¹สำนักวิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์และการออกแบบ มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์

¹School of Architecture and Design Walailak University

*Corresponding author E-mail address: srewat@wu.ac.th

ภูมิปัญญาไทยในอดีตได้เรียนรู้ถึงการประดิษฐ์สิ่งของเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ โดยใช้วัสดุธรรมชาติ เพื่อตอบสนองวิถีชีวิตการดำรงชีพของตนเองและชุมชน จนกลายมาเป็นเครื่องใช้ที่มีเอกลักษณ์เฉพาะชุมชนของตน การถ่ายทอดภูมิปัญญาจากรุ่นพ่อสู่รุ่นลูกจนถึงปัจจุบัน กลายเป็นงานหัตถกรรมอันงดงามที่ตอบสนองการใช้งานและแฝงด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของแต่ละชุมชน การสะท้อนถึงเอกลักษณ์ของท้องถิ่น จากเดิมที่ผลิตไว้สำหรับใช้ในชีวิตประจำวัน เมื่อมีการผลิตจำนวนมากขึ้นก็จะแบ่งปันหรือจำหน่ายให้กับบ้านใกล้เคียง ต่อมาเมื่อสังคมขยายตัวมีการติดต่อไปมาหาสู่ระหว่างท้องถิ่นและชุมชนต่างๆ ทำให้ผลผลิตขยายไปในวงกว้างสู่ตลาดที่มีเป้าหมายชัดเจนขึ้นตามลำดับ ตั้งแต่กลุ่มที่ชอบงานหัตถกรรมท้องถิ่นจริงๆ และงานออกแบบหัตถกรรมประยุกต์ อันหมายถึงการปรับเปลี่ยนในด้านรูปแบบให้เข้ากับยุคสมัยและความต้องการของกลุ่มเป้าหมาย (Target Group) และยังมีอีกหลายปัจจัยที่ประกอบกันทำให้งานหัตถกรรมน่าสนใจ ในที่นี้จะขอกล่าวถึงปัจจัยสำคัญ 2 ประการ ที่จะสร้างความแตกต่างและเพิ่มมูลค่าให้กับตัวผลิตภัณฑ์

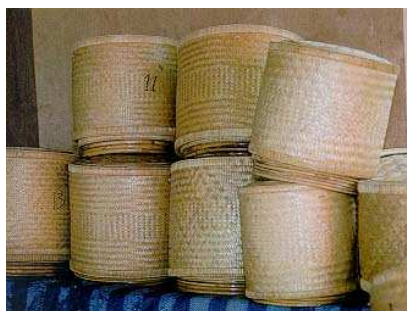
ปัจจัยแรก คือ **วัสดุ (Materials)** ในการผลิต เพราะหัตถกรรมทุกอย่างย่อมเกิดมาจากวัสดุหลัก หลังจากนั้นการแสดงตัวในเรื่องของรูปแบบและการใช้งานก็จะตามมา มีการคิดค้นรูปทรงและโครงสร้าง เพิ่มความงามด้วยการคิดและสร้างสรรค์ลวดลาย ประกอบกันจนเกิดคุณค่าด้านประโยชน์ใช้สอย (Functional value) โดยเฉพาะหัตถกรรมจักสานพื้นบ้านภาคต่างๆ ทั่วไป ได้แสดงถึงความชาญฉลาดของช่างจักสานพื้นบ้านได้เป็นอย่างดีว่ามีความเข้าใจในหลักของความงามอย่างง่ายๆ ง่ายๆ ถ่ายทอดผ่านทักษะ (Skills) การผลิตที่มีความเชี่ยวชาญ แต่ก็มีเอกลักษณ์เด่นเฉพาะตน มีคุณค่าในการใช้สอยอย่างสอดคล้องกับสภาพการดำรงชีวิตในทุกๆ ด้านของผู้คนแต่ละท้องถิ่น สามารถแบ่งตามลักษณะหน้าที่ใช้สอยออกเป็นประเภทต่างๆ ได้อย่างกว้างๆ คือ ใช้ในการอุปโภคและบริโภค ใช้ในอาชีพการงาน ใช้ในพิธีการตามความเชื่อ ขนบประเพณีและศาสนา

ภาพที่ 1 ภูมิปัญญาพื้นบ้านการผลิตคุ้ข้าวของชาวเชียงใหม่
วัสดุหลักสำหรับการสานคุ้ คือตอกไม้ไผ่
(ที่มา: <http://www.muangboranjournal.com>)

ภาพที่ 2 ภาชนะเครื่องใช้จักสานที่ใช้ในชีวิตประจำวันของชาวชนบทภาคกลาง
(ที่มา: <http://guru.sanook.com>)

ภาพที่ 3 กะติ๊บและกล่องข้าวสำหรับใส่ข้าวเหนียวหนึ่งของคนภาคอีสาน (ที่มา: <http://guru.sanook.com>)

ภาพที่ 4 สอกระจูดและลำเจียกของชาวปักษ์ใต้ไว้สำหรับใส่ของสารพัดประโยชน์
(ที่มา: วิบูลย์ ลิ้มสุวรรณ, 2532)

การเลือกใช้วัสดุที่สอดคล้องกับหน้าที่ใช้สอย รูปทรงของงานหัตถกรรมแต่ละชนิด ก็เป็นสิ่งที่ช่วยเสริมสร้างให้เกิดความงามและคุณค่าทางศิลปะ (Aesthetic value & Artistic value) ซึ่งจะพบได้ทั่วไป เช่น หัตถกรรมจักสานบางชนิดสามารถใช้วัสดุได้หลายชนิด แต่เพื่อประโยชน์ใช้สอยที่สมบูรณ์และความสะดวกสบายด้านต่างๆ ช่างจักสานจึงเลือกใช้วัสดุให้เหมาะสมที่สุดเท่าที่จะทำได้ ซึ่งมักเป็นวัสดุพื้นบ้านที่นำมาจากท้องถิ่นนั้นๆ อย่างเช่นสอกระจูดของชาวปักษ์ใต้ เพราะสภาพพื้นที่เป็นป่าพรุและด้วยน้ำจึงมีวัสดุประเภทนี้เจริญเติบโตได้ดี หรือในพื้นที่ภาคเหนือที่อุดมไปด้วยไม้ไผ่ หัตถกรรมจักสานจึงโดดเด่นในด้านวัสดุและโครงสร้างของไม้ไผ่ เป็นต้น

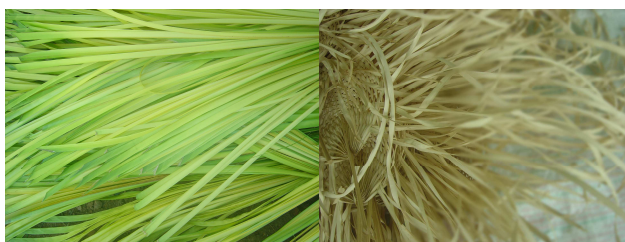
ความงามของวัสดุที่เกิดจาก ผิวและสี (Texture & Color) ก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ช่วยให้เกิดความงาม และคุณค่าทางศิลปะได้ ผิวของวัสดุธรรมชาติโดยตรง เช่น ผิวของไม้ไผ่ หวาย ผักตบชวา เชือกกล้วย ใบกะป้อ ฯลฯ ซึ่งมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างกันไป เป็นลักษณะเฉพาะของหัตถกรรมจักสาน ต่างไปจากงานศิลปหัตถกรรมอื่นๆ และนอกจากนี้ผิวที่เกิดจากลวดลายการสานก็มีความสำคัญเช่นกัน เพราะลักษณะของลวดลายทำให้เกิดผิวนอกในลักษณะต่างๆ กันนี้ จะต้องกลมกลืนกับผิวของวัสดุ ตลอดจนรูปทรง โครงสร้าง จึงจะทำให้งานหัตถกรรมชิ้นนั้นๆ มีความงามที่มีคุณค่าสมบูรณ์

ภาพที่ 5 ผิวและสีของ ไม้ไผ่, หวาย (ที่มา: เรวัต สุขสีกาญจน์, 2549)

ภาพที่ 6 ผิวและสีของเชือกกล้วย, ผักตบชวา (ที่มา: เจษฎา พัฒรานนท์, 2549)

ภาพที่ 7 ฝวและสีของใบกะพ้อก่อนและหลังตากแห้ง (ที่มา: เจษฎา พัตรานนท์, 2549)

ปัจจัยที่สอง ก็คือ นวัตกรรมการออกแบบ (**Design Innovation**) คำว่า นวัตกรรมมีรากศัพท์มาจากคำว่า "innovare" ในภาษาละติน ซึ่งแปลว่าทำสิ่งใหม่ขึ้นมา (สำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติ, 2547) โทมัส ฮิวส์ (Hughes, 1987) ให้ความหมายของนวัตกรรมว่าเป็นการนำเอาวิธีการใหม่มาปฏิบัติ หลังจากที่ได้ผ่านการทดลองและได้รับการพัฒนาเป็นลำดับแล้ว และมีความแตกต่างจากการปฏิบัติเดิมที่เคยปฏิบัติมา และอีกนิยามหนึ่งของ มอร์ตัน (Morton, 1971) กล่าวว่านวัตกรรมไม่ใช่การขัดหรือลบล้างสิ่งเก่าให้หมดไป แต่จะเป็นการปรับปรุงเสริมแต่งและพัฒนาเพื่อความอยู่รอดของระบบ เพราะฉะนั้นความหมายโดยรวมของการสร้างนวัตกรรมก็คือ การสร้างความแตกต่าง (Differentiation) จากวิธีการเดิม และผ่านการทดลองทำซ้ำ ๆ จนเกิดความชำนาญและคิดว่าเป็นผลงานที่สร้างความแปลกใหม่พอสมควร การสร้างนวัตกรรมให้กับงานหัตถกรรม ผู้สร้างสรรค์ผลงานเองก็ต้องศึกษาและรู้จักองค์ประกอบที่เป็นจุดเด่นมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดเช่นกัน

องค์ประกอบของผลิตภัณฑ์หัตถกรรมที่ดี มีอะไรบ้าง (วัชรินทร์ จรุงจิตสุนทร, 2548)

1. ต้องแสดงคุณค่าของธรรมชาติหรืองานหัตถกรรมอันมีเอกลักษณ์และศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่น อย่างเช่น ความแตกต่างระหว่างภูมิภาคที่มีวัสดุเป็นจุดเด่นไม่เหมือนกัน ภาคเหนือมีกระดาดสา ไมไผ่ ภาคใต้มีกระจูด ย่านลิเภา เป็นต้น
2. วัสดุและกรรมวิธีการผลิตของท้องถิ่น ผลิตได้จริง โดยใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้าน ใช้สอยดีเหมาะสมกับสภาพท้องถิ่น
3. ราคาที่ซื้อได้ ไม่แพง โดยการตัดสินใจน้อย ชอบแล้วซื้อได้เลยไม่คิดมาก มีหลายราคาให้เลือกตามความเหมาะสม
4. มีความสวยงามและน่าสนใจ รูปแบบแปลกใหม่ สะดุดตา โดยยังสื่อถึงเอกลักษณ์ประจำถิ่นอยู่
5. สะดวกต่อการพกพาขณะเดินทาง ซื้อเป็นของฝาก ขนาดพอเหมาะ บรรจุหีบห่อที่ขนส่งได้สะดวก

นวัตกรรมผลิตภัณฑ์หัตถกรรม (**Craft Innovation**) ทำอย่างไร

การจะสร้างนวัตกรรมผลิตภัณฑ์หัตถกรรมนั้น จะต้องแสดงให้เห็นถึงการออกแบบและการผลิต ที่มีการผสมผสานระหว่างขนบธรรมเนียมแบบดั้งเดิมและแบบร่วมสมัย การประดิษฐ์และสร้างสรรค์วัสดุ รูปแบบและกระบวนการผลิตที่สร้างความแตกต่างและเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของตัวผลิตภัณฑ์เอง และในผลิตภัณฑ์ประเภทเดียวกันด้วย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. การออกแบบ (Design)

ส่วนใหญ่จะใช้หลักการทั่วไปที่เป็นพื้นฐานในการออกแบบ

1.1 ความงาม (Artistic & Aesthetic Value)

- ขนาดและสัดส่วน (Size & Proportion) เหมาะสมกับประเภทของผลิตภัณฑ์ เหมาะสมกับการใช้งาน เช่น ของที่ระลึกก็ควรมีขนาดกะทัดรัด พกพาได้ง่ายเพื่อเป็นของฝาก เป็นต้น

- รูปร่าง รูปทรง (Shape & Form) สร้างความแตกต่างและมีแนวคิดในการออกแบบได้ชัดเจน และมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว

- โครงสร้าง (Structure) ความแข็งแรงของโครงสร้างซึ่งสอดคล้องกับรูปแบบที่ออกแบบไว้

- สี (Color) สีของวัสดุแบบเดิม สีธรรมชาติ หรือสีของการผสมผสานระหว่างวัสดุ

- ลวดลาย (Pattern) เกิดขึ้นมาจากพื้นผิวของวัสดุ หรือการสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่

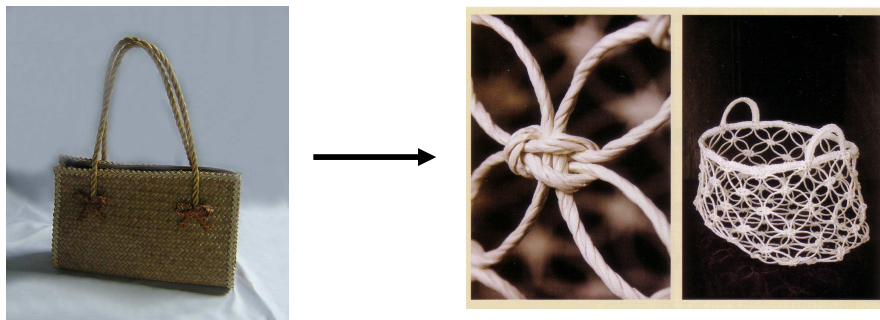
และยังมีรายละเอียดย่อยอีกมากที่เดี่ยวที่ไม่ได้กล่าวไว้ ณ ที่นี้ ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของผลิตภัณฑ์ว่าจะเป็นประเภทใด

1.2 ประโยชน์ใช้สอย (Functional Value)

ใช้งานได้ง่าย สะดวก เหมาะสมกับราคา ประโยชน์มากกว่าหนึ่งก็จะยิ่งได้เปรียบคู่แข่ง เพราะเป็นทางเลือกให้กับลูกค้า ฯลฯ

2.กระบวนการผลิต (Production Process)

2.1 สร้างสรรค์จากวัสดุเดิม

ภาพที่ 8 การเปลี่ยนแปลงกรรมวิธีการผลิตเทคนิควิธีการ เพื่อสร้างความแตกต่างในรูปลักษณ์ใหม่ (ที่มา: เจษฎา พัฒรานนท์, 2549)

2.2 การผสมผสานระหว่างวัสดุ

ภาพที่ 9 วัสดุเดิม รูปแบบเดิม ผสมผสานกับวัสดุชนิดอื่น (ที่มา: เรวัต สุขสีกาญจน์, 2549)

ภาพที่ 10 กรรมวิธีการผลิตแบบใหม่ และผสมผสานกับวัสดุชนิดอื่น(ที่มา: เรวัต สุขสิกาญจน์, 2549)

วิธีการสร้างนวัตกรรมผลิตภัณฑ์หัตถกรรมที่กล่าวมา เพื่อให้เห็นภาพที่ชัดเจนขึ้น จะขอนำเสนอตัวอย่างการสร้างสรรคผลงานของนักออกแบบไทย 6 คน ที่ใช้ ความเหมือน ที่มีอยู่ทั่วไปของวัสดุ แต่นำมาแสดงตัวด้วย ความต่าง และโดดเด่นทั้งทางด้านแนวความคิดและรูปแบบ จนสามารถประสบความสำเร็จและยืนอย่างสง่างามในตลาดโลกได้ ดังผลงานการออกแบบเครื่องเรือนชิ้นแรก ชื่อ **Dalai Lipoa** ของสุวรรณ คงขุนเทียน วัสดุเป็นย่านลิเภา แนวความคิดในการออกแบบเพื่อสร้างความแตกต่างในเรื่องการออกแบบ โดยไม่ยึดติดกับกฎเกณฑ์หรือข้อกำหนดของ Life Style

ภาพที่ 11 ผลงานชื่อ **Dalai Lipoa** ของ สุวรรณ คงขุนเทียน
(ที่มา: <http://www.bestthaidesigner.com>)

ผลงานชิ้นที่ 2 เป็นของ ม.ล.ภาวิณี สันติศิริ (สุขสวัสดิ์) แนวความคิดในการออกแบบ โดยการยึดวัสดุธรรมชาติ คือผักตบชวา ซึ่งนำมาเป็นวัสดุหลักในการออกแบบผลิตภัณฑ์สำหรับงานตกแต่ง โดยคำนึงถึงการสร้างพื้นผิวใหม่ให้กับผลิตภัณฑ์ ผลงานแจกัน **Wrap around** เป็นการคิดค้นวิธีการถักพันของเส้นวัสดุเพื่อให้เกิดรูปแบบใหม่ของพื้นผิว ซึ่งได้รับแรงบันดาลใจมาจากดินเผาที่ใช้เทคนิคการชุบที่พื้นผิวในแนวตั้ง ซึ่งเป็นรูปแบบที่สวยงามและเรียบง่าย

ภาพที่ 12 ผลงานชื่อ **Wrap around** ของ ม.ล.ภาวิณี สันติศิริ (สุขสวัสดิ์)
(ที่มา: <http://www.bestthaidesigner.com>)

ผลงานชิ้นที่ 3 เป็นของอุดม อุดมศรีอนันต์ แนวความคิดในการออกแบบนำรูปทรงต่างๆในธรรมชาติ และการผสมผสานของวัสดุที่แตกต่างกัน ความเรียบเนียน ความหยาบขรุขระ ความนุ่มและความแข็งของพื้นผิว ลักษณะเหล่านี้เองที่ได้หยิบมาทำเป็นเรื่องราวการทำงานและเฟอร์นิเจอร์ เป็นการนำพาเรื่องราวของธรรมชาติและสไตล์เหล่านี้มาเป็นแนวคิดของสิ่งต่างๆ ในบ้าน

ภาพที่ 13 ผลงานของ อุดม อุดมศรีอนันต์
(ที่มา: <http://www.bestthaidesigner.com>)

ผลงานชิ้นที่ 4 เป็นของจิตริน จินตปรีชา แนวความคิดในการออกแบบ ธรรมชาติ คือแนวทางในการออกแบบ โดยนำเอาแนวคิดและองค์ประกอบในธรรมชาติมาผสมผสานกับการอยู่อาศัยในปัจจุบัน บริบทของคำว่า ธรรมชาติ คือการนำเอาวัสดุงานหัตถกรรม ปรัชญาหรือรูปทรงธรรมชาติที่ถูกขัดเกลามาผสมกลมกลืนกับวัสดุ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ รูปแบบของเครื่องเรือนอาจได้รับอิทธิพลโดยตรงจากรูปทรงธรรมชาติ หรืออาจเป็นรูปร่างที่เรียบง่ายโดยใช้วัสดุธรรมชาติ ซึ่งสะท้อนถึงมุมมองและแนวคิดการอยู่อาศัยร่วมกับธรรมชาติ ผลงานชิ้นนี้ชื่อ **I-Kon** เป็นเก้าอี้ที่นั่งเล่นที่ได้รับอิทธิพลโดยตรงจากรูปทรงธรรมชาติของก้อนหิน ที่สามารถตอบสนองพฤติกรรมและความพึงพอใจในการใช้ชีวิตร่วมกับธรรมชาติได้อย่างเหมาะสม

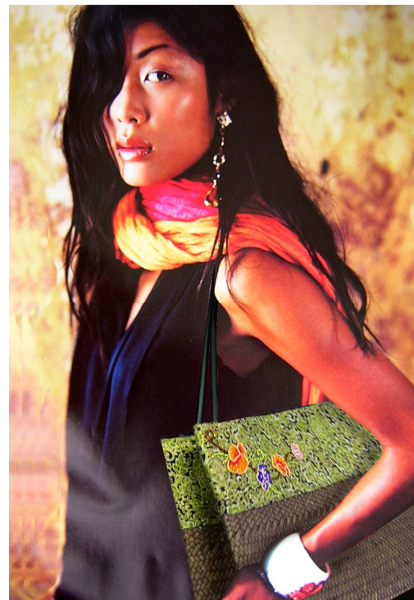
ภาพที่ 14 ผลงานชื่อ I-Kon ของ จิตริน จินตปรีชา
(ที่มา: <http://www.bestthaidesigner.com>)

ผลงานชิ้นที่ 5 ชื่อ Wave Form ผลงานของกรกต อารมณดี วัสดุที่ใช้เป็นไม้ไผ่, หวาย แนวความคิดในการออกแบบได้แรงบันดาลใจการสร้างงานศิลปะและการออกแบบ ในรูปทรงศิลปะร่วมสมัย ที่มีประโยชน์ใช้สอย โดยผลงานชิ้นนี้สื่อถึงท้องทะเล เคลียวคลื่นที่หมุนเวียนเป็นกระแส แสดงความจริง และพลังอันยิ่งใหญ่ของธรรมชาติ มีความงาม มีเรื่องราวให้มนุษย์เล่าขานและเรียนรู้

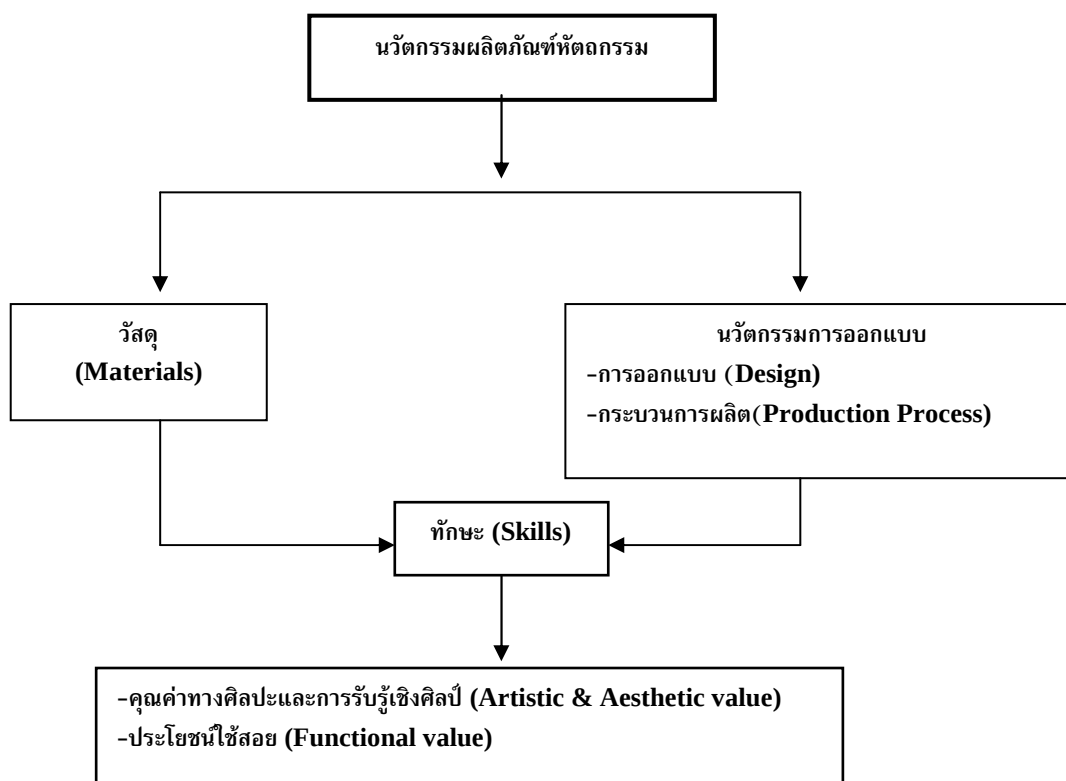

ภาพที่ 15 ผลงานชื่อ Wave Form ของ กรกต อารมณดี
(ที่มา: <http://www.bestthaidesigner.com>)

ผลงานชิ้นสุดท้าย เป็นของเรวัต สุขลิกาญจน์ ใช้วัสดุหลักคือ กระจุต ผสมผสานกับเชือกกล้วย, ผ้าปาเต๊ะ แนวความคิดในการออกแบบต้องการผสมผสานระหว่างวัสดุธรรมชาติภาคใต้ โดยใช้กระบวนการผลิตแบบท้องถิ่น ผ่านรูปทรงที่มีประโยชน์ใช้สอยและการตกแต่ง นำไปสู่การแสดงอัตลักษณ์และสุนทรียภาพ

ภาพที่ 16 ผลงานของ เรวัต สุขลิกาญจน์
(ที่มา: เรวัต สุขลิกาญจน์, 2549)

ภาพที่ 17 ผังองค์ประกอบของการสร้างนวัตกรรมการผลิตภัณฑ์หัตถกรรม
(ที่มา: ประยุกต์แนวความคิดมาจากวิบูลย์ ลี้สุวรรณ)

สรุปได้ว่าในความเหมือนกันของงานหัตถกรรม สามารถที่จะสร้างความแตกต่างได้ ด้วยการสร้างนวัตกรรมให้กับผลิตภัณฑ์ ดังตัวอย่างของนักออกแบบทั้ง 6 คน ที่กล่าวมาข้างต้น มีอยู่ 2 ปัจจัยที่เหมือนกันก็คือ การใช้วัสดุธรรมชาติเป็นหลัก โดยมีจุดเด่นและสไตล์เฉพาะตัว ชนิดของวัสดุ ทั้งพื้นผิว แบบด้าน ขรุขระ นุ่ม เรียบ เนียน ฯลฯ ประกอบเข้ากับวิธีการคิดค้นในเรื่องของกรรมวิธีในการผลิต ไม่ว่าจะเป็นการถักพันของเส้น การผสมผสานระหว่างวัสดุจากธรรมชาติด้วยกัน หรือแม้กระทั่งกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ ก็ล้วนแล้วแต่เกิดมาจากนวัตกรรมการออกแบบที่กล่าวมาแล้วทั้งสิ้น การสร้างนวัตกรรมจึงมีใช้สิ่งที่ใกล้ตัวจนเกินไปสำหรับผู้ผลิต นักออกแบบ วิสาหกิจชุมชน หรือคนที่ชอบการสร้างสรรค์ผลงานประเภทนี้ ทุกกลุ่มทุกชุมชนสามารถสร้างนวัตกรรมได้ เพียงแค่ใช้วัสดุธรรมชาติในท้องถิ่นหรือชุมชน สร้างความแตกต่างด้วยทักษะฝีมือที่มีอยู่ และการสร้างสรรค์ที่ผสมผสานระหว่างการออกแบบกับกรรมวิธีการผลิต แต่ต้องคำนึงถึงเรื่องราวของผลิตภัณฑ์อันแสดงถึงเอกลักษณ์ประจำถิ่น การต่อยอดภูมิปัญญาเดิมที่มีอยู่ การอธิบายได้ถึงที่มาในการสร้างสรรค์ อยู่ในกรอบของสิ่งที่กล่าวมาข้างต้น อย่าสร้างสรรค์มากเกินไปจนดูเหมือนบิดเบือนและทำลายความงามของคุณค่าวัสดุเดิมหรือเอกลักษณ์ประจำถิ่น เพียงแค่การสร้างนวัตกรรมให้กับผลิตภัณฑ์หัตถกรรมก็น่าจะประสบผลสำเร็จได้

บรรณานุกรม

เจษฎา พัฒนันท. รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาเพื่อการออกแบบผลิตภัณฑ์จากใบกะพ้อ

จ.นครศรีธรรมราช. เครือข่ายการวิจัยและถ่ายทอดเทคโนโลยีสู่ชุมชน สกอ.ภาคใต้ตอนบน. 2549

นักออกแบบยอดเยี่ยมแห่งปี. (ออนไลน์) 2551. (อ้างเมื่อ 25 เมษายน 2553). จาก

<http://www.bestthaidesigner.com>

มหาวิทยาลัยศิลปากร. **Designer of the year 2004**. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด.
2547

มองภูมิปัญญาพื้นบ้าน. (ออนไลน์) 2551. (อ้างเมื่อ 25 เมษายน 2553).

จาก <http://www.muangboranjournl.com>

วัชรินทร์ จรุงจิตสุนทร. **หลักการและแนวความคิดการออกแบบผลิตภัณฑ์**. กรุงเทพฯ: แอ๊ปเปิ้ลพรินต์ติ้งกรุ๊ป จำกัด.
2548

วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. **เครื่องจักสานในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พรินต์ติ้งส์ เฮาส์. 2532

สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่มที่ 22. **เครื่องจักสานไทยในภาคต่างๆ** (ออนไลน์) 2551

(อ้างเมื่อ 2 พฤษภาคม 2553). จาก <http://guru.sanook.com>

สำนักงานวัฒนธรรมแห่งชาติ. 2547